

Սփիւռֆահայ ֆաղաֆական իմօրումներ համաշխարհային Բ. պատերազմի նախօրեակիւն (1933-1939 թթ.)

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Գերմանիոյ մէջ նացի կուսակցութեան պետ՝ Ատուֆ Հիթլերի իշխանութեան դուրս դալէն (1933 թ.) հաղիւ տարի մը ետք, Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսը կը ստանար Անկլիքան եկեղեցիի Կանոնիկոս Տակլըսի մէկ տեղեկագիրը, որ կը հաղորդէր թէ սովետները շատ առատաձեռն քաղաքականութիւն մը կը վարեն հայերուն հանդէպ, ազատ ձգելով դանոնք իրենց կրօնական պաշտամունքին մէջ, ու շմիջամտելով Հայց. Առաքելական Եկեղեցիի կազմակերպչական աշխատանքներուն: Այս իսկ պատճառով ժողովուրդը տակաւ կը համակրի սովետական վարչաձեւին: Այս տեղեկագրին կցուած Ֆորէյն Օֆիսի ատենադրութիւնը կ'ըսէր. «Գերմաններն ալ շատ ուշադրութիւն կը դարձնեն հայերուն ամենուրեք, ու բազմածաւալ դրականութիւն մը հրապարակուած է, որ կը ջանայ փաստել թէ հայերը տեսողներուն բնական ազգականներն են, եւ ուրեմն՝ արեւելք ցատկելու յարմար կոխման քար մը: Կը կարծեմ թէ սովետներն ալ նշմարած են այս դրականութիւնը» (1):

1. Translations of Crown-copyright records in the Public Record Office, London, appears by permission of the Controller of H. M. Stationery Office.
F. O. 371/17834/E832.

Նացիներու հակահամայնաւոր քաղաքականութենէն քաջալերուած, Պրամիթէն (2)՝ 1934 թ.ի Յուլիսի 14-ին, Պրիւքսիլ մէջ կը կնքէր «Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտ»ը, որ կը համախմբէր վրացի, ադրպէյճանցի, եւ Հիւսիսային կովկասեան տարրեր: Նայեր մաս չէին կազմեր այս համախմբումին, թէեւ՝ Պրիւքսիլի Ուխտին վեցերորդ յօդուածը բաց տեղ մը կը թողուր հայոց համար վերոյիշեալ համադաշնակցութեան մէջ:

2. «Պրամիթէն» կովկասեան տարագիր հակա-սովետ տարբերու կազմակերպութիւնն էր, որուն հիմնական նպատակն էր «Միութիւն» կովկասի աուս-թուշերիկեան բանագրաման դէմ կռուելու համար»: Այս կազմակերպութիւնը, Բարիզի մէջ, 1927 թ.ին կը սկսէր հրատարակել «Պրամիթէ» ամսնոյվ ամսագիր մը՝ «Օրկան կովկասի եւ Ուկրաինայի ժողովուրդներու ազգային պաշտպանութեան» մակերթով: «Պրամիթէ»ի առաջին քիւրդի իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին վրացի մեծշնչիկ Նոյ Ռամիշվիլիի, Մուսավաքի ղեկավար դէմքերէն՝ Ռասուլ Ջատե, տապաւանացի Հայտար Պամմար. ադրպէյճանցի Ազգային-Դեմոկրատ կուսակցութեան հիմնադիր, եւ Ղարաբաղի նախկին կառավարիչ՝ Տոքթ. Խոսրով Սուլթանով, վրացի ազգային-դեմոկրատ Գ. Գուազաւան, եւ ուրիշներ: Ըստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հրատարակագիրներէն Գ. Լազանի՝ ««Պրամիթէ»ին չմասնակցեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ ոչ ալ ուրիշ հայ կազմակերպութիւն մը» (տես՝ Գ. Լազանի, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ, Գանիթ, 1957, էջ 324): Իսկ Ռ. Ա. կուսակցութեան պատմագիրներէն Գերսամ Ա. Խարոնեանի համաձայն, 1921ի կեսերուն, Թուրքիի մէջ, Սուլթանով, վրացեան եւ ուրիշներ զգալով համաձայնութեամբ հիմը դրած էին Պրամիթէին կամ «կովկասեան համադաշնակցութեան», եւ վնաս էին բրածնուի Ռուսաստանէն» ապակենդով Թուրքիային» (տես՝ Գ. Ախարոնեան, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, Պէյրութ, 1964, էջ 173): «The Caucasian Quarterly»-ի 1937 թ. նոյեմբերի համարին մէջ, Զ. Աւալիշվիլի իր՝ «Սեան Սրեֆմանյէն Պարսում (1878-1921)» յօդուածին մէջ (էջ 75) կը գրէ թէ 20 Մարտի, 1921 թ.ին՝ Զիսնկիլի. Սյրատով, Ախարոնեան եւ Խոսիսեան կ. Ե. Ժամը 3-ին վրաց կեդրոնատեղիին մէջ հանդիպած էին միւր ունենալով «Համադաշնակցութիւն մը կովկասի մէջ, Թուրքերու հեր գեմակցութեամբ»: Իսկ Ա. Խոսիսեան կը գրէ. «[Հայաստանի Հանրապետութեան] Պատուիրակութիւնը 1921 թ. Յունիս 10ին ստորագրեց «յայտարարութիւն» մը վրաստանի, Ասրպէյջանի եւ Հիւսիսային կովկասի երազական ներկայացուցիչներուն հետ միասին, որով կը յայտարարուէր, որ չորս կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները անբաժնետ կը գտնեն իրարու հետ սերտ միութիւն՝ թէ՛ անտեսական եւ թէ՛ քաղաքական գետնի վրայ... Անբաժն յայտարարութիւնը բաղկացած էր 10 կետերէ» (տես՝ Ա. Խոսիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագուան ու Զարգացումը, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1968, էջ 345):

Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը, ինչպէս Պրոմէթէն, կը նպաստակալէր Վոյվասի ուսարդիլիկեան բռնադրաման դէմ կռուիլ» (3) :

1933-1934 տարիներուն, սփիւռքահայ, բայց մանաւանդ ամերիկահայ կեանքը կը խռովէր դրօշակի խնդրով, ու Ամերիկահայոց Առաջնորդ Ղեկնող Արքեպս. Գուրեանի սպանութեան պատճառով :

Ամերիկեան ու միջազգային քաղաքական կեանքն ալ կ'արձանադրէր մեծ փոփոխութիւններ : Ամերիկա կ'ունենար հանրապետութեան նոր նախագահ մը՝ յանձին Ֆրանքլին Ռուզվելթի, կը ճանշնար, ու դիւանագիտական յարաբերութիւններ կը ստեղծէր Սովետական Միութեան հետ : Թուրքիա՝ Ազգերու Լիկայի անդամ կ'ընդունուէր : Իսկ Գերմանիոյ մէջ իշխանութեան կը տիրանար նացի կուսակցութիւնը, եւ իր ղեկավարը՝ Ատոլֆ Հիթլեր, կը ստանձնէր վարչապետի պաշտօնը : Ատոլֆ Հիթլեր, որ իր գաղափարական, քաղաքական եւ ընկերային տեսակէտները պարզած էր իր «Ման Քամֆ» զիւրքին մէջ՝ նախքան իշխանութեան տիրանալը, ջնջապատական համոզումներով՝ կը հաւատար Արիական ցեղին դերակայութեան, եւ հակա-սեմական զօրաւոր զգացումներ կը տածէր :

Քաղաքական այս իրադարձութեանց մէջ, Գարեգին Նժդեհ, որ 1932 թ. ին Բարիդի մէջ դուստարուած Հ. Յ. Գաշնակցութեան 12-րդ ընդհանուր ժողովին կողմէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ զրկուած էր, հոն, 1933 թ. ին կը հիմնէր ամերիկահայ «ցեղակրօն» ուխտերը (4) : Վերոյիշեալ «ցեղակրօն» ուխտերու ծրագիր-կանոնադրին համաձայն, անհրաժեշտ էր «ստեղծել ընդհանուր կեդրոն մը, որ հայ պատանեկուցութիւնն ու երիտասարդութիւնը դաստիարակուին համացեղային սկզբունքներով եւ նշխով» (5) :

Նժդեհի «Ցեղային Արթնութիւն» գրութեանէն հատուած մը, որ կը կրէ «Ցեղակրօնութեան Հաւատամքը» խորագիրը, լաւագոյնս կ'արտայայտէր անոր շարժումին հաւատամքը .

«Ցեղակրօնութիւն,

«Լօզանում եւ Լօզանից յետոյ, անսպասելիօրէն վերաուած, զարնուած անարգանքի փոշիների մէջ, իր խորքի մէջ ապտակուած, ցնցուած հայ հողու ծնունդն է դա :

3. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, p. 221, f. n. 1.

4. Աւօ, Նժդեհ (Կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նշխարներ, Վկայութիւններ), Լրատ. Յեղափոխական Ալպովի, Պէյրութ, 1968, էջ 235-241 :

5. Նոյնը, էջ 242 :

«Ձէ, այլեւ այսպէս ապրել կարելի չէ, ապրել առանց սեփական իրաւունքի, արժէքի եւ արժանիքի գիտակցութեան, առանց ներքին հպարտութեան — առանց սեփական կեանքի — չէ, այսպէս չէ ուզում ապրել նորահաս սերունդը:

«Անցեղաճանաչ՝ անզոր ու նուաստ է հիմք. մեզ պէտք է մտք հայը, որին սպասում ենք ցեղակրօնութիւնից: Մեզ պէտք է ցեղակրօն հայը, որ գորէր դիմամալ մերօրեայ քաղաքական աշխարհին:

«Յեղակրօնութիւն —

«Յեղիս մամաչումն է դա, մամաչումը մի գերիվերոյ ուժի, քութեան.

«Երկրորդ՝ այդ ուժ էութիւնից լիմելու գիտակցութիւնն է դա.

«Ապա՝ այդ ուժ-էութեան ցմախ հաւատարիմ մնալու ուխտն է դա» (6):

Յեղակրօնութեան շարժումը ծրագրապէս դուրս մնալով մէկտեղ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուրումէն, կը վայելէր անոր քաջալերանքը: Դաշնակցութեան ծանօթ ղեկավարներէն՝ Նիկոլ Աղբալեան, Նժդեհի ուղղած իր 17 Յունուարի, 1934 թուակիր նամակով, ի միջի այլոց, կը գրէր.

«...Շարժումը հողերանական հիմունքներ ունի, որովհետեւ ազգային զգացումը իբր ցեղային զգացում զօրաւոր է հայ տարրի մէջ, շատերը կարող են յարել այդ շարժումին, որ ծրագրապէս դուրս է կուսակցութենէն, բայց իր խորքի մէջ խորապէս ազգային է, որով շատերը, որ կուսակցութեան ծրագրէն կը խրտչին անոր ընկերավարական հիմքերու պատճառով՝ դիւրութեամբ կրնան յարել այդ շարժման, որ ազգային է՝ ըլլալով ցեղային, բայց ընկերավարական չէ: Այդ շարժումի շնորհիւ կը ստեղծուի մէկ առողջ հայութիւն, ինչ որ անհրաժեշտ պայման է ամէն քաղաքական դործունէութեան...» (7):

Հակառակ այն հասկացողութեան որ ցեղակրօն շարժումը «ծրագրապէս դուրս էր կուսակցութենէն», Գ. Նժդեհ չէր դադարեւ նոյն այդ կուսակցութեան անունով յայտարարութիւններ կատարել: Անոր՝ «Դաշնակցութիւնը Եռադոյնը վերցուցած կ'ըսէ աշխարհին» — Հայրենիք կ'ուզեմ՝ խօսքը որպէս «պատերազմի յայտարարութիւն» կը դիմաւորուէր, արձակուած Սովետական Հայաստանի դէմ: Եւ այդ առիթով, ամերիկահայ Համայնավարներու օրկան «Բանուոր»ը,

6. Նոյնը, էջ 242-243:

7. Նոյնը, էջ 248—249:

իր 6 Հոկտ.ի, 1934 թ.ի համարին մէջ կը գրէր. «Մի՞թէ այս բացոր-
նոջ զօրակոչ մը չէ բոլոր դաշնակ շարքայիններուն, որպէսզի Եռա-
դոյնը եւ հրացանները շալկած՝ պատրաստուին Հայաստանի վրայ
յարձակելու: Մի՞թէ ասիկա պատերազմի յայտարարութիւն մը չէ
իջ. Հայաստանի դէմ, իշխանութիւնը տապալելու, երկիրը դրակե-
լու» եւ նախկին վարչաձեւը վերահաստատելու (8):

Ամերիկահայ հակամարտ ճակատներու բորբոքած տրամադրու-
թիւնը այդ օրերուն առաւել եւս կը բռնկէր Ղեւոնդ Արքեպս. Գուր-
եանի սպանութեամբ: Եւ այդ արեւոյնով քարոզչական պայքարին կու
դար բարդուելու ցեղակրօն շարժումին տարած դադափարախօսական
արշաւը:

Ցեղակրօն ուխտերու Ա. պատգամաւորական ժողովը տեղի կ'ու-
նենար 1933 թ.ի Յուլիսի 16-ին, Պոսթընի «Հայրենիք»ի շէնքին մէջ,
ուր «Նախապատրաստական լայն աշխատանքներ տանելու նպատա-
կով» կ'որոշուէր «կազմակերպութեան առաջին պատգամաւորական
ժողովը գումարել» 1934 թ.ի Յունիսի 1-3: Նոյն օրը կը կայանար
նշանակուած ժողովը «Հայրենիք»ի սրահին մէջ, նախագահութեամբ
Գ. Նժդեհի: Առաջին այս համագումարին էր որ կ'որոշուէր կազմա-
կերպութիւնը Ցեղակրօն Ուխտեր կոչել: Հ. Յ. Գ. Ամերիկայի Կեդրո-
նական կոմիտէն «Ցեղակրօն Ուխտերու առաջին համագումարին» կը
նուիրէր Եռադոյն դրօշակ մը: Համագումարը կ'որոշէր «հեռազերել
Հ. Յ. Գ. Բիւրոյին, խոստանալով անոր, որ Ցեղակրօն Ուխտերը եւս
պիտի քայլեն Հ. Յ. Գ. Գ. Նշանակցութեան դժած ճամբով»: Յունուարի 14-ը
կը հռչակուէր Ցեղակրօն Ուխտերու Օր: Իսկ «Հայրենիք» շարաթա-
թերթը կը նկատուէր ցեղակրօններու օրկան (9):

Ցեղակրօններու շարժումը նացի Գերմանիոյ մէջ լաւ ընդունե-
լութիւն կ'ունենար: Նացի Գերմանիայէն դիրքեր կը զրկուէին Ցե-
ղակրօն Ուխտերուն, ինչպէս՝ Հ. Վինգլըրի «Վիշապներու Աշխար-
հէն» գործէն 200 օրինակ: Պերլինի մէջ կը կազմուէր ցեղակրօններու
մասնաճիւղ մը: Գերմանիոյ Չեմնից քաղաքէն նացի մը՝ Հեւմութ
Լանկ, «Հայրենիք Ուրբի»ի 3 Մայիսի, 1935 թ. համարին մէջ կը
պատասխանէր ցեղակրօնի մը հարցումին՝ Հ. Յ. Գ. Նշանակցութեան
նպատակներուն հանդէպ Ռայխի ղրբքին մասին, գրելով. «Մենք՝
գերմաններս, կը կենանք ոչ միայն օտարի լուծի տակ ապրող գերման
մեր Հայրենակիցներուն ինքնորոշման սկզբունքներուն համար, այլ
նաեւ ուրիշ ազգի, որ նոյն ձեւով կը տառապի: ... Ազգային-ընկեր-

8. Նոյնը, էջ 256:

9. Նոյնը, էջ 250, 252:

վարութիւնը զլիսաւոր նեցուկն է աղզային դաղափարին եւ վճռակամ հակառակորդը դերութեան: ... Մենք՝ դերմանացիներս, չենք կըրնար ձեր պահանջները իբր ամբողջապէս օրինաւոր չճանչնալ: .. Ձեր նպատակն է եւ պէտք է ըլլայ հայկական վերածնունդ մը՝ հայկական ազատութեան համար, հայկական ողիւն մէջ: Մենք՝ դերմաններս, կ'ուզենք մեր երկրացիները օտարի լուծէն ազատ տեսնել: Դուք որպէս հայ հայրենասէր մը կ'ողջէք Հայաստանը կրկին ազատ տեսնել: Կրնա՞նք մենք երկուքս ասկէ աւելի աղնիւ նպատակ մը ունենալ» (10):

Գ. Նժդեհի իր դրութիւններէն մէկուն մէջ կ'ըսէր. «Այսօր Գերմանիան եւ Իտալիան զօրաւոր են որովհետեւ իբր աղջ կ'ապրին եւ կը շնչին ցեղային նպատակներով» (11): «Հայրենիք»ի 1936 թ.ի 1 Նոյեմբերի թիւի խմբադրականին մէջ, ի միջի այլոց կը գրուէր. «Ով կրնայ երաշխաւորել որ Գերմանիա եւ Իտալիա իրենց լեհ ու հունպարացի եւ այլ դաշնակիցներով, կամ անոնցմէ անկախ, պիտի չփորձեն Անդրկովկասէն անդին ներթափանցել, ինչպէս դերմանները ըրին 1918 թ.ին: Ուրեմն, փոխանակ մեր ճակատագիրը կապելու Սովետական Միութեան «անպարտելի» բանակին, աւելի իմաստութիւն չէ՞ հայերուն որ մտածեն այն օրուան մասին, երբ այդ բանակը ճգմունք է, լքած է մեր մայր հայրենիքը, եւ անպաշտպան ձգած է մեր հայրենիքի ժողովուրդը» (12):

Այս բոլորը կը զուգարկայէին Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ նախապատերազմեան յաջողութիւններու շրջանին: Ֆաշիստ Իտալիան 1935 թ.ին կը յարձակէր Եթովպիոյ վրայ, Հիթլեր՝ 1936 թ.ին կը վերազինէր Հռենոսի աւազանը, իսկ Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմը կը բռնկէր Յուլիսին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Նժդեհի փոխարարբերութիւնները սակայն սկզբնական շրջանի իրենց սիրալիւր ընթացքէն դուրս գալով՝ տակաւ կը վատթարանային: Դաշնակցական պատմադրող Սարգիս Աղամբանի համաձայն՝

«Այս երկիրը (ԱՄՆ, Չ. Մ.) հասնելէն անմիջապէս ետք, ան

10. Congressional Record, U. S. A., proceedings and debates of the 79th Congress, First Session, Extension of Remarks of Hon. Frank E. Hook of Michigan, in the House of Representatives, Friday, May 4, 1945. 653929/12451.

11. Նայք եւ «Hairenik Weekly», Boston, April 10, 1936.

12. Congressional Record, op. cit.

(Նժդեհ, 2. Մ.) պատրաստուեցաւ երիտասարդութիւնը կազմակերպելու: Իր այս քայլին մէջ Դաշնակցութիւնը ամբողջական նեցուկ շնորհեց իրեն, եւ սակայն անակնկալի եկաւ, ու պատրաստուած չէր այն բանին, որ յաջորդեց: Նժդեհ համոզումով վիճեցաւ թէ բոլշեակի կայսրնապաշտութիւնը պիտի գոհանայ մի միայն աշխարհի ամբողջական տիրապետումովը: .. Ան շեշտեց թէ սովետական տիրապետութեան տակ ապրող իւրաքանչիւր ազգ պիտի կորսնցնէր իր ազգային ինքնութիւնը եւ մշակութային արժէքները: ... Բայց Նժդեհ շատ հեռուն դնաց: Ան քննադատեց Դաշնակցութիւնը իր «անփութութեան» համար, ու ջատագովեց կազմակերպումը հին օրերու զինուորական խմբակներուն, թափանցելու Սովետական Միութեան [սահմաններէն] ներս, խափանաբարելու ու խորտակելու համար բոլշեակիական կառավարութիւնը Հայաստանի մէջ: Ան ջատագովեց զինակցութիւնը ունէ ժողովուրդի կամ խմբակցութեան հետ, որ պատրաստ էր կռուելու սովետներուն դէմ: Ան բնաւ նացի մը չէր, սակայն բացայայտօրէն իր կարծիքները դրսևտրեց պաշտպանելով Սովետական Միութեան դէմ նացի ընդդիմութիւնը: ... Ան սկսաւ իրր առողջ ազգայնական մը, դայթեցաւ ազգայնամոլութեան մէջ, ու վատթարացաւ ցեղապաշտութեան մէջ: Դաշնակցութիւնը ընդդիմացաւ անոր դազափարներուն ու Ժրազիրներուն: Կազմակերպութիւնը, որուն համար այնքան աշխատած էր, թերեւս դժկամելով, արտաբանեց զայն» (13):

Սպանիոյ քաղաքացիական կռիւները (1936-1939 թթ.), որոնք համաշխարհային դալիք պատերազմին փորձադաշտը կ'ըլլային, իրեն «կը հրաւիրէին» նաեւ սփիւռքահայ ալ ու ձախ խմբաւորումները:

13. Sarkis Atamian, *The Armenian Community*, New York, 1955, pp. 389-390. Հ. Ծ. Դաշնակցութեան օրկաններէն «Ազգակ», իր 19 Սեպտ.ի, 1963 քուակիր համարին առաջին էջին վրայ հրատարակելով Գ. Նժդեհի լուսամկարը, կը տեղեկագրէր. «Ամերիկայի Հ. Ծ. Դաշնակցութիւնը անցած փրակի օր, շքեղ համընթացութեամբ մը կատարած է Գաբեգիմ Նժդեհի կիսամըրիին բացումը Հայաստան Քեմփին մէջ: Երիտասարդ Դաշնակցականները իրենց հրատարակուած արտայայտած են հուսատար գործիչին, որ Միացեալ Նահանգներու մէջ վնասկան դեր ունեցաւ գաղափարական սերունդի մը դաստիարակութեան գծով, հիմը դնելով ցեղակոմ շարժումին: Մեր պաշտօնակիցը՝ «Հայրենիք» այդ առթիւ բացատրի թիւ մը հրատարակած է, ոգեկոչելով Զանգեզուրի հերոսին յիշատակը: Ապա՝ «Ազգակ» նոյն համարի երկրորդ էջի վրայ կը հրատարակէր Համաստեղի մէկ յօդուածը՝ «Հատուտորը», նուիրում Գ. Նժդեհի: Այս բոլորը կու գամ հաստատելու թէ Նժդեհ վերաբրեւորում էր:

Նախկին դաշնակցական խմբապետ Թորոզովի առաջնորդութեամբ՝ Յունաստանի մէջ կը կազմակերպուէր կամաւորական խումբ մը, որ կը մեկնէր Սպանիա եւ ինքզինք կը դնէր Զօր. Ֆրանքոյի տրամադրութեան տակ, ճակատելու համար երկրին հանրապետականներուն դէմ (14) : Մինչ նոյն օրերուն, հանրապետականներու կողքին՝ Ֆրանքոյի ուժերուն դէմ կը կոուէին ամերիկահայ «Բանուոր» թերթի խմբագիրներէն՝ Վահրամ Գէորգեանի ղեկավարած «Ղոկատի հայ կամուխիստ բանուորները», որոնք ուշադրութիւն կը դրուէին յատկապէս Խարամայի եւ Կուտալախարայի կոխներուն : Վ. Գէորգեան կը սպաննուէր ռազմաճակատի վրայ, 1937 թ. ի Յուլիսին (15) :

Գերմանացի ցեղապաշտ ու ռազմապաշտ փիլիսոփայ Ֆրետեբերի Նիցշէի միտքերը եւ խտալացի Փաշխտ զաղափարախօս Կապրիէլէ Տ'Անունցիոյի բանաստեղծութիւնները սկսած էին արձագանգ դառնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մամուլի էջերուն մէջ, որուն ղեկավարներէն Արշակ Զամալեան յարմար կը նկատէր որ կուսակցական շարքերը աւելի ծանօթանան Իտալիոյ իրականութեան, «ուր ուսանելի շատ բան կայ մեզ համար» կը դրէր ան : Զամալեան մինչեւ իսկ «գլխավորներ կատարած էր Մուսոլինիի կառավարութեան մօտ» (16) :

1936 թ. ի Մայիսին, Բարիդի մէջ, նախաձեռնութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Արշակ Զամալեանի ու վրացի մենչեւելի գործիչներու, կը կազմակերպուէր «Հայ եւ Վրացական Միութիւնը», որ կը պահանջէր «Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութիւնը» : Այս առիթով հրատարակած միացեալ կոչը, զոր կը ներկայացնենք յապաւումներով, կը յայտարարէ .

«Պատմական վայրկեանը զոր կ'ապրինք, հրամայականօրէն կը հրահանդէ հայ եւ վրացի ժողովուրդներուն՝ նորէն բռնել իրենց միութեան հին, վստահելի եւ փրկարար ուղին :

«Եւրոպական մայր ցամաքին վրայ ստեղծուած քաոսը եւ Հեռուոր Արեւելքէն առաջացող ռազմաշունչ փոթորիկը անխուսափելիօրէն կը մղեն աշխարհը դէպի մի նոր, հսկայածաւալ, թերեւս եւ համաշխարհային պատերազմ, որ կրնայ վերջանալ ահարկելունքու եւ

14. Հրաչիկ Սիմոնեան, Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Բարոքական Պայթարի Ուղիներու մ, Երևան, 1968, էջ 415-416 :

15. Նոյնը, էջ 416, եւ էջ 416 ծան. 3 :

16. Տես՝ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 415 : Է. Բարազեան, Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր, Գահիրէ, 1980, էջ 60 : «Հայրենիք», (ամսագիր), Իրի 9, 1963, էջ 11-12 :

սովահարութիւններու միջոցաւ կեանքի կոչուած ուսական խորհրդա-
դային Կայսրութեան փլուզումով :

«Պատմութիւնը կը վկայէ, որ հայերն ու վրացիները՝ հինէն ի
վեր կապուած իրարու ընդհանուր մշակոյթով եւ ընդհանուր քաղա-
քական ճակատադիրով՝ յաճախ միացեալ ուժերով պայքարեր են ի-
րենց ազգային զոյութեան պահպանման համար :

«... Այս միութիւնը տեւականացնելու եւ ամրապնդելու դոր-
ծին մէջ, առարկայական ազդակներ եւս, անշուշտ, ունեցեր են իրենց
դերը : Հայաստանը, շնորհիւ իր աշխարհազրական դիրքին, ընդհան-
րապէս պահակի դեր կը կատարէր Վրաստանի համար՝ առաջին հեր-
թին կուրծք տալով հարաւէն արշաւող ընդհանուր թշնամիներու
դէմ : Վրաստանն ալ, իր հերթին պատուար կը հանդիսանար Հայաս-
տանի համար՝ հիւսիսական հորդաններու դէմ եւ յաճախ ալ ապաս-
տան կու տար հարաւային թշնամիներէն հալածական հայ ժողովուր-
դին :

«Այս միութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ վրաց թաղաւորու-
թեան եւ անդրկովկասեան հայկական հողերու կցումը Ռուսաստա-
նին : Ռուսական իշխանութիւնը իր divide et impera (բաժանեա՛լ՝ զի
տիրեցես) քաղաքականութիւնով նենդօրէն իրար դէմ լարեց հայ եւ
վրացի ժողովուրդները եւ քայքայեց անոնց վաղեմի բարեկամու-
թիւնն ու միութիւնը : Եթէ այս դժբախտութիւնը չլինէր՝ յետպատե-
րազմեան դէպքերը չէին ունենայ այն հետեւանքը, որ Ռուսաստանը
նուաճէր կովկասեան անկախ հանրապետութիւնները, իսկ թուրքիան
ալ հաստատուէր հայկական եւ վրացական ընդարձակ նահանգներու
վրայ...»

«Աչքի առջեւ բերելով, թէ՛ անցեալի, թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ա-
պագայի դէպքերն ու հաւանականութիւնները, որոնք այնքա՛ն սպառ-
նալից են Անդրկովկասի համար, ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ
սրտալին կոչ կ'ընէ, առանց խմբակցական եւ կուսակցական խորու-
թեան, բոլոր Հայերուն եւ Վրացիներուն՝ լինեն անոնք հոն, հայ-
րենիքին մէջ թէ՛ այստեղ, արտասահման՝ որ ամէնքը, իրենց բարո-
յական, մտաւոր եւ նիւթական ուժերը մէկտեղելով՝ մէկ ամուր,
հայ-վրացական կուռան կազմեն՝ ինչպէս կ'ընէին իրենց հին նախ-
նինքը նման պարագաներու մէջ :

«ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ վստահ է նաեւ, որ Հայե-
րու եւ Վրացիներու բազմազարեան հարեւանները՝ Ադրբէջանցիք եւ
Հիււս. Կովկասի Լեռնականները՝ որոնց հետ անոնք ընդհանուր շա-
հեր եւ նպատակներ ունին, բացառիկ համակրանքով կը զիմաւորեն
հայերու եւ վրացիներու միացման գործը : Չէ՞ որ այս երկու ժողո-
վուրդներու բաժնուած լինելը պատճառներէն մին եղաւ, որ մենք,

մօտիկ անցեալին, կորսնցուցինք մեր ընդհանուր հայրենիքը՝ Ազատ Կովկասը: Մենք համոզուած ենք որ Կովկասեան ժողովուրդներու միացումը մեր օրերուն այլեւս անիրականանալի երազ չէ: Ասոր իր-բեւ ապացոյց կրնան ծառայել 1930ի դէպքերը, երբ, ըստ պաշտօնա-կան հաղորդապրութեան, Անդրկովկասի «Խորհրդային իշխանութեան» դէմ միացել էին ամէմքը: Բանը հասեր էր հռն, որ Թուրքերու ապրտամբուքիւնը կը զեկավարէր հայ քահանայ մը, Դարալագեազի շրջանին մէջ հայերը կը կռուէին քուրժ զեկավարներու ձեռքին տակ, իսկ Շամքորի շրջանին մէջ իմամը կ'երդուրնցնէր շիաները, սիւն-նիաները, լուսաւորչականները եւ օրբողոքները» («Քաղաւայ Բան-ուոր», 1930 թ. Յունիս 18):

«ՀԱՅ - ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ Հիմնական նպատակները պարզ են եւ կենսական: ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ, Կովկասեան միւս հանրապե-տութիւններու կողքին, կը պահանջէ Հայաստանի եւ Վրաստանի ան-կախութիւնը ազգային հողերու այնպիսի սահմաններով, որ բաւա-րար լինին անոնց բնականոն պետական գոյութեան համար:

«ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ կը հետամտէ նաեւ որ Կովկասեան չորս ազատ հանրապետութիւնները սերտօրէն միանան եւ միահամուռ ուժերով պաշտպանեն իրենց երկիրները ամէն մի ոտնձուլութեան դէմ, ուրկէ ալ ան դալու լինի...» (17):

Սփիւռքի մէջ խմորուող վերոյիշեալ քաղաքական աշխարհայ-հացքներուն զուգահեռ, ուշադրաւ համեմատութեամբ կը շարու-նահուէր ներդաղթը՝ դէպի Սովետական Հայաստան:

1926-1929 թթ.-ուն՝ Յունաստանէն, Թուրքիայէն եւ Ֆրանսա-յէն մօտաւորապէս 6000 հայեր կը դաղթէին Հայաստան: 1931 թ.-ին՝ Հայաստանի մէջ պէտական որոշում կ'անցնէր «հայերի մասսայա-կան նոր ներդաղթ արտօնելու մասին»: 1932-1933 թթ.-ուն՝ Յունաս-տանէն, Պուլկարիայէն եւ Ֆրանսայէն աւելի քան 8000 հայեր կը ներդաղթէին, իսկ 1936 թ.-ին Ֆրանսայէն կը ներդաղթէին 1800 հա-յեր: 1926-1936 թթ.-ուն միջեւ երկարող տասնամեակին, հաշուած նաեւ «անհատական կարգով» շուրջ 7000 հայերու դաղթը հայրենիք, աւելի քան 42,000 հայ մարդ կը ներդաղթէր Սովետական Հայաս-տան: Դէպի Սովետական Հայաստան կազմակերպուած ներդաղթի այս աշխատանքին մէջ մեծ էր բաժինը Հայաստանի Օղնութեան Կո-միտէին (ՀՕԿ), որուն արտասահմանեան բաժանմունքներու թիւը 1936 թ.-ին կը հասնէր 200ի: 1936 թ.-ի Յուլիսին կը յայտարարուէր

17. Գաբրիէլ Լագեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերու-թիւններու Լոյսին տակ, էջ 332-333:

Սովետ. Միութեան Նախարարաց Խորհուրդի եւ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտրոնի որոշումը «Հայաստանի ՍՍՀ ներդադրած հայերի համար յարմարութիւններ ստեղծելու միջոցառումներու մասին»: Այս ուղղութեամբ երբ կ'որոշուէր նախապատրաստական մեծ աշխատանքներ ձեռնարկել, «միջազգային դրութեան լարուածութեան եւ անհատի պաշտամունքի հետ կապուած մի շարք լուրջ դժուարութիւնների պատճառով հայրենադարձութիւնը դադարեց»: 1937 թ.ին, արտասահմանի մէջ կը դադրէին ՀՕԿ-ի դործունէութիւնները, որուն մասնակիցերը Սովետ. Միութեան մէջ արդէն դադարած էին 1926 թ.ին (18):

1936-1937 թթ.ուն, սակայն, Հայաստան ոտք կը դնէ պատմական նոր հանդրուանի մը սեմէն ներս:

1936 թ.ի Յունիսի 12-ին կը հրապարակուէր ՍՍՀՄ-ի նոր սահմանադրութիւնը, որ նոյն տարուան Նոյ.ի 25-ին կը հաստատուէր ՍՍՀՄ-ի սովետներու 8-րդ համագումարին: Նոր սահմանադրութեամբ կը ֆնջուէր «Անդրկովկասեան Փեղերացիան», Հայաստանը, Աղբր-պէյճանը եւ Վրաստանը կը դառնային միութեանկան հանրապետութիւններ: ՍՍՀՄ-ի նոր սահմանադրութեան հիման վրայ, Հայկական ՍՍՀ-ի նոր սահմանադրութիւնը 1937 թ.ի Փետրուարին կը դրուէր համաժողովրդական քննարկման, իսկ նոյն թ.ի Մարտի 23-ին, ՍՍՀՄ-ի սովետներու 9-րդ արտակարգ համագումարին կը հաստատուէր Հայկական ՍՍՀ-ի նոր սահմանադրութիւնը (19):

Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու համար ստեղծուած նոր իրավիճակը խանդավառութեամբ կը դիմաւորուէր խնդրոյ առարկայ հանրապետութիւններու ժողովուրդներուն կողմէ: Սակայն դժգոհ էին արտասահման հաստատուած կովկասեան հակա-սովետական խմբակցութիւնները, որոնք կը հետամտէին վարչաձեւի փոփոխութեան:

Սակայն նոր սահմանադրութեան իրագործումը կը հանդիպէր լուրջ դժուարութիւններու, որոնք կը յառաջանային «Ստալինի անձի պաշտամունքի հետ»: Ստալին խախտած էր հաւաքական ղեկավարութեան ճշմարտանիւթը, «ճանչցուած լուսադոյն կադրերի նկատմամբ թոյլ էր տալիս վարչարարութիւն, բռնութիւն եւ այլն»: «Անհատի պաշտամունքը մեծ վնաս հասցրեց նաեւ Անդրկովկասի ժողովուրդներին»: Շահադործելով Ստալինի հովանաւորութիւնը, Բերիան՝

18. Փրոֆ. Ե. Ռ. Յարութիւնեան, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Դ. հտր., Երեւան, 1970, էջ 272:

19. Նոյնը, 206-207:

«իր դործակիցների հետ միասին շարքից հանեց կուսակցական ու պետական բազմաթիւ աշքի ընկնող դործիչներէ, զիտութեան, դրահանութեան ու արուեստի պահաւոր շատ ներկայացուցիչներէ: 1936 թ-ի Յուլիսին՝ Բերլինի կամայականութեան զոհ դարձաւ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար, Աղասի Պանջեանը: 1936-1937 թթ.ուն, մեծ թափով յառաջ քշուեցաւ «կազմերի ջարդը»: Որպէս թէ «կը յայտնարեռուէին» «նացիոնալիստական-տրոցկիստական», կամ՝ «Պանջեանական» խմբակներ, որոնց հետ զգաժան դատաստան» կը սարքուէր: Այսպէս՝ դաժանօրէն կը սպաննուէին Սարգիս Սրապիտեանը (Լուկաշին), Հայկ Յովսէփեանը, Սահակ Տէր Գարբիէլեանը, Սարգիս Կասեանը, Ալեքսանդր Բեկզաղեանը, Արամայիս Երզնկեանը, Դրաստամատ Սիմոնեանը, զօրաբաժնի հրամանատար Յակոբ Աթոյեանը, տաղանդաւոր դրողներ՝ Եղիշէ Չարենցը, Ակսել Բակուցը, Վահան Թոթովեցը, եւ դեռ բազմաթիւ ուրիշներ (20):

Սովետական Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդի պահանաւոր այս դաւաղներուն հանդէպ որդեգրուած վերոյիշեալ քաղաքականութիւնը չէր կրնար իր անդրադարձը չունենալ սփիւռքահայ կուսակցական-քաղաքական կեանքին վրայ: Ստալին-Բերլին ղեկավարութեամբ դործադրուած հակաժողովրդական այս վայրագութիւնները լաւադոյն առիթը կը ստեղծէին Կովկասէն արտասահման հատաստուած քաղաքական նախկին դործիչներուն եւ հակասովետ խմբակցութիւններուն, իրենց պայքարը սրելու սովետական իշխանութիւններուն դէմ: Արտասահմանի մէջ հակասովետական այս խմբուածները միաժամանակ պարարտ հող կը դոնէին միջազգային քաղաքական վատթարացումին մէջ, ուր նացի քարոզչութիւնը մեծ թափով կը զարդանար:

Նացի դադաւիարախօսութիւնը իրեն համար հող կը դոնէր նաեւ բարիզահայ սեղմ շրջանակի մը մէջ: Նոյն այն շրջանակը կը հիմնէր «Հայ Երիտասարդաց Ակումբը», որուն անդամներէն ոմանք, աւելի ուշ՝ պիտի հիմնէին «Հայ Աղդայնական Միութիւն»ը, որ իր հերթին՝ Վիդէն Սեղրոսեանի (Շանթ) խմբագրութեամբ կը հրատարակէր «Աղդ» պարբերաթերթը: Թերթը՝ նացի ցեղապաշտական քարոզչութեան առընթեր, կոչ կ'ուղղէր ստեղծելու միացեալ ճակատ մը՝ բազկացած վրացիներէ, հայերէ, աղբալէյճանցիներէ ու հիւսիսային կովկասցիներէ, պայքարելու համար «ընդհանուր թըը-

նամիճին՝ բուլեւերի դէմ, յանուն «Միացեալ եւ Ազատ Կովկասի» : 1938 թ.ին կը դադրէր «Ազգ»ի հրատարակութիւնը, որուն շուրջ համախորհուած հայ ազգայնականներ, 1939 թ.ի սկիզբին, իրենք զիրենք կը դնէին «Կովկաս» խմբաւորումի տրամադրութեան տակ : Այս խմբաւորումին նպատակն էր Ռայիի հովանաւորութեամբ ստեղծել «անկախ կովկասեան պետութիւն [մը]՝ համադաշնակցային հիմունքներու վրայ» (21) :

Համալիարհային նոր պատերազմի մը բռնկումով՝ կովկասեան մտարանդի հակասովետական խմբակցութիւնները կը յուսային Սովետական Միութեան փլուզումը տեսնել, որմէ ետք, միանալով նացի Գերմանիոյ, կը յուսային իրենց կորսնցուցած իշխանութիւններուն վերատիրանալ՝ Գերման հովանաւորութեան տակ :

Կովկասեան այս խմբակցութիւնները, Բարիդի մէջ, տաղըստանցի Հայտարար Պամմաթի խմբագրութեամբ, 1937 թ.ի Նոյեմբերէն սկսեալ՝ «The Caucasian Quarterly» («Կովկասեան Եռամսեայ») անուն պարբերաթերթը կը հրատարակէին, որուն նպատակն էր «Կովկասի ազատագրումը օտարի տիրապետութենէն եւ ստեղծումը անկախ կովկասեան պետութեան մը, կովկասեան ժողովուրդներու համադաշնակցութեան հիման վրայ», ինչպէս կը յայտարարէր հանդէսը իր առաջին համարին մէջ :

Սոյն պարբերազիրքին ու անոր տեսակէտներուն շուրջ բողոքուած էին վրացի մենչեւիկ, ազրպէյճանցի մուսավաթական, տաղըստանցի եւ այլ հակասովետ կովկասեան տարրեր : Արծրունի անունով հայ մը կ'աշխատակցէր թերթին : Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս մաս չէր կազմեր այս խմբաւորումին :

Յաջորդական յօդուածներով, պարբերազիրքի հրատարակիչները, ու ապա՝ անոր ետին կանգնող խմբակցութիւնները կոչ կ'ուղղէին հակահամայնավար հայերուն, իրենց շարժումին միանալու : Հրաւէրը առաջին հերթին կարելի էր ուղղուած նկատել Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս նաեւ սոյն կազմակերպութենէն անկախաբար դործող ավակողմեան ցեղապաշտ խմբակցութիւններու եւ անհատներու :

Թ. Էլեխոթի՝ պարբերազիրքի առաջին համարին մէջ, իր՝ «Կովկասը Հիւսիսի եւ Հարաւի Միջեւ. Հայկական Ոնդիրը» խորագրեալ յօդուածով ցոյց կու տար թէ՛ հակահամայնավար հայ կազմակերպութիւնները կարեւոր կը նկատէին Թուրքիոյ մէջ հայոց ու-

նեցած հողային պահանջներու նկատմամբ վերոյիշեալ կովկասեան տարրերու համախմբումին դիրքորոշումը ի նպաստ հայոց: Իսկ կովկասեան այդ տարրերը կը մերժէին նման դիրքաւորում մը:

Էլեխոթի կը դրէր. «Հայկական այն թելադրութեան, որ մենք Թուրքիոյ հետ մեր յարաբերութեանց մէջ պէտք է կառավարուինք թրքահայոց վրէժը առնելու հաստատմտութեամբ, եւ թէ պէտք է յայտարարենք թէ Թուրքիան Կովկասի թշնամին է, մենք կը պատասխանենք, ոչ»: Յօդուածագիրը ապա կը յայտնէր թէ՛ Հայաստան ըսելով իրենք միայն նկատի ունին Կովկասեան Հայաստանը, որ անբաժանելի մասն է Կովկասին. «Կովկասը կը պատկանի հայոց, ինչպէս մեր բոլորին, եւ մենք միշտ մեր պարտականութիւնը պիտի ընենք անոր հանդէպ»:

Անդրադառնալով «ներքին» հողերու հարցին, յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ ինք անսեղեակ է Բարիզ դտնուող վրացի եւ աղբյէյճանցի ղեկավարներու դիրքորոշումին: Հաւանաբար անոնք լուր մտան այս խնդրին առնչութեամբ, քանի որ հարցին պատասխանը պէտք է դայ տեղւոյն ժողովուրդներու ղեկավարներէն: Ապա՝ Էլեխոթի կ'աւելցնէ թէ՛ կովկասեան համադաշնակցութեան մէջ, դոր իրենք կը մտադրեն ստեղծել, ներքին սահմանները քաղաքական-աշխարհադրական նշանակութիւն պիտի չունենան, այլ միայն՝ վարչական: «Համայն Կովկասի հողամասը բաց պիտի ըլլայ հայերուն եւ իրենց նախաձեռնող ոգիին»:

Էլեխոթի շարունակելով կ'ըսէ թէ՛ հայերը միայն խօսքով չեն դուռացած, այլ՝ Արշակ Զամալեան եւ Արշակ Զօպանեան փորձած են իրենց հայկական դաշակարները գործադրութեան դնել Կովկասի մէջ: Եւ որպէս փաստ յառաջ կը քշէ այն իրողութիւնը, որ Հայաստանի կոմկուսի Բ. Գարտուղար Ամատունիի համաձայն՝ Զօպանեան Բարիզէն Երեւան դալով, Աղասի Ռանջեանի հետ այս հարցերով խօսակցած է, եւ Զամալեանի անունով յայտնած է թէ Հ. Յ. Իսախանկութիւնը կը մնայ սովետական ուժին դէմ՝ իր դադափարական հակառակութեան դիրքին վրայ: Յօդուածագիրը կ'աւելցնէ թէ Զամալեան կը յուսայ հայոց նպատակներուն հասնել Ռուսիոյ միջոցով: Ապա՝ Էլեխոթի կոչ կ'ընէ «Կովկասեան հայերուն» հրատարելու իրենց արտասահմանի եզրայրներուն վրէժը լուծելու քաղաքականութենէն եւ վերադառնալու Կովկաս, միւս կովկասեան ժողովուրդներուն հետ կուռելու այն ինչին համար, որուն կարելի է հասնել, այսինքն, Կովկասի ազատագրումն ու անոր անկախութիւնը: Յօդուածագիրը եզրակացնելով կ'ըսէ թէ՛ Պր. Զամալեանի հայկական պահանջներուն մասին իրենց ըսելիքը ըսած են յստակօրէն, եւ դոր-

ծակցութեան ճամբան բաց կը մնայ իրենց հետ (22) :

Պարբերադիրքին խմբադիրը՝ Հայտար Պամմաթ, իր կարգին՝ «Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը եւ Հայաստան» խորագրեալ յօդուածով յտակօրէն կ'ըսէ թէ իրենց համադաշնակցութիւնը հակա-թուրք չի կրնար ըլլալ, այլ միայն բարեկամ թուրքերոյ, եւ ընդ-դէմ՝ Ռուսիոյ : Ապա՝ կ'աւելցնէ. «Հայերը պէտք է անդադառնան թէ իրենց ոչ-մասնակցութիւնը կովկասի ազատագրութեան ծրարի-րներուն եւ աշխատանքներուն, եւ իրենց ձեռնպահութիւնը կովկասեան դադթականներու բոլոր քաղաքական գործունէութիւններէն՝ կրնայ մեկնարանուիլ, եւ արդէն իսկ կը դատապարտուի շատ մար-դոց կողմէ իր նոր որդեգրում մը ռուսական դատին, եւ ուրացու-մը իրենց կովկասեան դրացիներուն քաղաքական բոլոր յոյսերուն եւ ճիւղերուն» : Պարբերադիրքին խմբադիրը կ'աւելցնէ թէ թերթին սիւ-նակները հայոց արամադրութեան տակ են, որպէսզի անոնք իրենց տեսակէտները պարզեն (23) :

Թէեւ կարգ մը ծայրայեղ ավակողմեան հայկական խմբակցու-թիւններ որոշ համակրանք կը տածէին ռուսերէն լեզուով հրատա-րակուող «Քափքադ», եւ անոր Փրանսերէն ու անգլերէն տարբերակ-ներուն հանդէպ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան բերրոյի օրկան «Յուսարե-ր»ը, իր 12 Յունուարի, 1938 թ.ի համարով դէմ կ'արտայայտուէր Պամմաթի յօդուածին : Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրկաններէն՝ «Պայ-քար», իր 20 Փետրուարի, 1938 թ.ի համարով կը դրէր թէ «Յուսա-րեր»ի ընդլղումը Պամմաթի յօդուածին դէմ կը փաստէր որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը ղեկ չ'անցամի մը համար» որո-շած էր կատաղի ներքին պայքար մը մղել կովկասեան սոյն ղեկա-վարներուն դէմ, որոնք կովկասը Ռուսիայէն բաժնելէն ետք, կ'ու-ղեն թուրքերոյ ազդեցութեան ենթարկել : Ռ. Ա. Կուսակցութեան Բարիդի օրկանը՝ «Ապադա», իր 12 եւ 19 Մարտի թիւերուն մէջ Պամմաթի կոչին դէմ բուն կերպով կ'արտայայտուէր :

Գերմանական «Deutsche Allgemein Zeitung» («Գերման Ընդ-հանրական Օրաթերթ») թերթը, իր 13 Ապրիլի, 1938 թ.ի համարին մէջ կ'ողջունէր կովկասեան խմբաւորումներու պարբերաթերթին՝

22. T. Elekhoti, *The Caucasus Between the North and the South: The Armenian Problem*, «The Caucasian Quarterly», Paris, November 1937, No. 1.

23. Haidar Bammate, *The Caucasian Confederacy and Armenia*, «The Caucasian Quarterly», Paris, November 1937, No. 1.

«Der Kaukasus»ի («Կովկաս») հրատարակութիւնը, յայտնելով թէ հրուելիքս ղէմ պայքարին առնչութեամբ՝ կովկասեան հարցը, կովկասեան ժողովուրդներու երազը՝ անկախ դաշնակցային պետութիւն մը ստեղծելու, ծայր աստիճանի յատկանշանական էր... մենք կ'ողջունենք այս նոր եռամսեային երեւումը» (24) :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռամկալար Ազատական Կուսակցութեան ղիրքերու նոյնութիւնը Պամմաթի յօդուածին նկատմամբ այլապէս ալ երեւան կու դար : 1938 թ.ի ամառը, Գահրէի մէջ դուժարուող Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընդհ. պատգամաւորական ժողովը համերաշխութեան կոչ կ'ընէր Ռ. Ա. Կուսակցութեան : Կոչին կը յաջորդէին բանակցութիւնները : Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ բանակցութիւնները կը վարէին Արշակ Զամալեան, Տոքթ. Խաթանասեան եւ Գարրիէլ Լադեան : Իսկ Ռ. Ա. Կուսակցութեան կողմէ՝ Վահան Թէքէեան, Շաւարշ Սեյժնեան եւ Էօթէն Բարադեան : Այս մասին՝ Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրուան կեդրոնական վարչութեան ղեկավարներէն Էօթէն Բարադեան իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «Բանակցութիւնները սորողլ ամիս մը տեւեցին : Գոյացաւ սկզբունքային համաձայնութիւն մը, որուն բուն բնադրին ամբողջական բովանդակութիւնը արտօնեալ չեմ տալու, քանզի երկուստեք որոշած էինք որեւէ պարագայի տակ չհրապարակել զայն : Ժողովուրդը՝ յաջողութեան պարագային, արդիւնքէն է որ տակաւ առ տակաւ, իրազեկ պիտի դառնար բարեղէպ իրողութեան եւ դատէր անոր տարողութիւնը» : Ապա՝ Է. Բարադեան կու տայ միայն «չլիտար կէտերը, որոնց մէջ դաշնակցութիւնը տեղատուութիւն ըրած ըլլալ կը թուէր» (25) :

Ըստ Էօթէն Բարադեանի, պարագաները, որոնք մղած էին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը համերաշխական այս քայլը առնելու, առաջ կու դար Դեռնդ Արքեպօ. Դուրեանի սպանութեան (1933 թ.) հետեւանքով Հ. Յ. Դաշնակցութեան (26) վարկի անկումէն, Շահան Նաթայլի

24. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1930, p. 134.

25. Է. Բարադեան, *Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր*, էջ 56 :

26. 1937 թ.ի Նոյեմբերի 2-ին, Լոնտոնի քրքական դեսպանատունէն՝ Հիւմբ-Անի, Ֆորէյմ Օֆիսէն տեղեկութիւններ կը պահանջէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ռումանիոյ հայոց քեմի առաջնորդ Յուսիկ Արքեպօ. Զօհրապեանի Մեծն Բրիտանիա կատարելիք այցելութեան, եւ հակաբուրք ֆիլիքի մը մասին : Լոնտոնի ռուսիկանութիւնը զագտնի տեղեկագիր մը կը պատրաստէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս եւ արծարծուած հարցերուն շուրջ : Տեղեկագիրը, ուրկէ կը ընդունին միայն մեզիսկապատակ հայոց անուններն ու անոնց հասցէները, կը յանձնուէր Անիի, որ շատ երախտագրութեան կը մնար : Հոս ուշագրաւ է այս առիթով Ֆորէյմ Օ-

գլխաւորած Մարտիրոսական շարժումի յաջողութենէն, նացինքրու ուսերուն հանդէպ ցուցարբերած մերձեցումէն եւ Ռուսիոյ «Պոր-հրդաւոր» կեցումածքէն: Եւ թէ՛ Ռ. Ա. Կուսակցութիւնը, հակառակ «վերապահումներուն եւ յուսախարութիւններուն» կ'որոշէր իր շըրջաններու համամութիւնը ձեռք բերելէ ետք՝ «ործակցիլ, «հաւատալով Դաշնակցութեան անկեղծութեան», երբ Ա. Զամախան կը յայտարարէ թէ սխալած էին իրենց «հակահայաստանեան» ծայրայեղ կեցումածքին, ինչպէս նաեւ կովկասեան ազգերու հետ իրենց փոխ-յարաբերութեանց մէջ (27):

Ստորեւ կը ներկայացնենք համաձայնագիրը, ըստ էջօժէն Բա-րազեանի մէջըրերումներուն:

«Նախ՝ երկուստեք կ'ընդունուէր որ Համադործակցութիւնը կը հաստատուէր ազդին Փիղիքական գոյութեան ապահովութեամբ՝ անոր քաղաքական խոչալններուն եւ պատմական իրաւունքներուն հետապնդման համար:

«Կ'ընդունուէր որ կուսակցութիւնները իրենց ուժերուն համադրումովն էր որ միասնաբար հիմնական աշխատանք կ'ընային տա-նիլ:

«Ներկայ Հայաստանը, անկախ իր իրաւակարգէն, կը նկատուէր հայութեան ազգային գոյութեան խարխիւր եւ քաղաքական հիմնաքարը, հետեւաբար յանձնառութիւն կը ստանձնուէր ուղղակի կամ անուղղակի որեւէ փորձ չկատարել տապալելու երկրին բէժիմը կամ կազմակերպելու ներքին խռովութիւններ: Դաշնակցութիւնը կ'ընդունէր որ դադութահայութիւնը պէտք ունէր Հայաստանով խանդավառուելու, եւ թէ անոր հանդէպ իր քննադատութեան ազատութիւնը պիտի կ'իրարկէր միայն այն չափով որ ուժացում [ի] չ'առաջնորդէր զայն հանդէպ Հայաստանի: Դաշնակցութիւնը յանձնառու կ'ըլլար չմասնակցելու Պորհրդային Միութիւնը բռնի միջոցներով քայքայելու որեւէ փորձի, զխտնալով որ Պորհրդ. Հայաստանի ապահովութիւնը՝ Պ. Միութեան հետ ունեցած կապին մէջն էր: Դաշնակցութիւնը սակայն, ազատ պիտի ըլլար յարաբերութիւն պա-

Փիսի 28 Դեկտեմբերի, 1937 թուակիր ատեմագրութեամ մէջ կատարուած արձա-
մագրութիւնը, որ ամնպատ կերպով արտայայտուիլէ ետք Հ. Յ. Դաշնակցութեամ
մասին կ'աւելցնէր որ ամ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ոչինչ կրնար ընել ժաշխարհի
[դէպքերու հոլովոյթիմ] մերկայ կացութեամ մէջ, ու կը խորհիմ որ ոչ մեմէ, ոչ
ալ թուրքերը պէտք է շատ մտահոգուիմ ամնոց մասին» (տես՝ F. O. 371/20864/
E7557).

հելու հակախորհրդային ուժերու հետ: Ատիկա միմիայն Հայաստանը եւ Հայ ժողովուրդը դերժ պահելու համար պիտի ըլլար՝ այդ ուժերու թշնամանքէն, եթէ պատահէր որ ներքին կամ արտաքին պատճառներով թ. Միութիւնը ինքնին տապալէր, ինչպէս եղաւ Յարական Ռուսիայի պարագային՝ 1918ին:

«Գալով ներքին հարցերուն, կողմերը յանձնառու կ'ըլլային Հայ Եկեղեցին եւ Ազգ. Վարչութիւնները քաղաքական պայքարներու թատր շղարձնելու: Յարգանք հանդէպ էջմիածնի եւ զդուշաւորութիւն ամէն յարձակումէ անոր դէմ:

«Թէեւ կողմերը կը պահէին իրենց տեսակէտները Մայիս 28ի եւ Նոյ. 29ի եւ դրօշակի հարցերուն շուրջ, պիտի զդուշանային սակայն անոնց մասին նոր վէճեր յարուցանելէ, եւ ի մասնաւորի եռադոյնի նկատմամբ Դանիակցութիւնը կ'ընդունէր զայն չպարտադրել զազդութիւններուն...

«Համաձայնադրին մէջ կարելի էր՝ սակայն, ընդնշմարել այն մասնաւոր պարագան որ որեւէ բացարձակ խոստում չկար եռադոյնը ծալել եւ մէկ կողմ դնելու, չհակադրելու Մայիս 28ը Նոյեմբեր 29ին եւ բացէ ի բաց ընդունելու Նոյեմբեր 29ը իբր Հայաստանի ներկայ պետութեան սկզբնաւորութեան նոր եւ սլաշտօնական թուականը: Հոն՝ թէեւ յանձնառութիւն մը կար չմասնակցելու որեւէ ձեռնարկի որ ընդթն ունենար տապալելու Հայաստանի ներկայ վարչակարգը, միւս կողմէ՝ սակայն, ատիկա հակակշտուած էր այն ազատութեամբ որ Դանիակցութիւնը կը վերապահէր ինքզինքին չխղելու իր յարաբերութիւնները հակախորհրդային ուժերու հետ, եւ, ի մասնաւորի՝ Կովկասեան տարազիր Կուսակցութիւններու («ԳՐՕՄ է-թի») զազտնի համաձայնութիւնը 1920-ին), Գերմանիոյ եւ իր դաշնակից Իտալիոյ հետ, իբր թէ զգերժ պահելու համար Հայաստանը եւ Հայ ժողովուրդը այդ ուժերու հաւանական թշնամանքէն» (28):

Եւրոպայի մէջ, միջազգային քաղաքական դէպքերու հոլովոյթը նոր ու արագ ընթացք մը կը ստանար 1938 թ.ին: Նոյն տարուան սկիզբին կ'իրադրժուէր Անշլուքը (Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ միացումը), Սեպտեմբերին՝ Հիթլեր կ'արժարժէր Սիւտեթներու հարցը, սուր տաղանայ մը յառաջացնելով: Լրջօրէն կը վտանգուէր աշխարհի խաղաղութիւնը. սակայն Անգլիա կ'որդեգրէր ողորձումի (էփիզմենթ) քաղաքականութիւնը: Միւնիխի մէջ Չեմպրէյն ու Տալատի կը զիջէին Հիթլերի: Չեխոսլովաքիան կը բաժնուէր, ու կը

դատապարտուէր մահուան, եւ «Միւնիխ» բառը կը դառնար ողոթու-
մի կամ զիջումի քաղաքականութեան հոմանիշ:

Միջազգային այսպիսի բարդ իրադարձութեանց մէջ, 1939
թ.ի Փետրուարին, լոյս կը տեսնէր «Կովկաս» խմբաւորումին պաշ-
տօնական օրկաննի՝ «Կովկաս» հայերէն պարբերականի առաջին թի-
ւը: Վրացի, աղբյէյճանցի եւ տաղստանցի վտարանդի պարագլուխ-
ները խանդավառութեամբ կ'ողջունէին հանդէսին հրատարակութիւ-
նը: «Կովկաս»ը հայերէնէ զատ արդէն լոյս կը տեսնէր վրացերէն,
Երբերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, Ֆրանսերէն ու անգլերէն լե-
զուններով: Պերլինի «Կովկաս»ի Գաղթականներու Գրասենեակի նա-
խագահ՝ վրացի ազգային-ընկերավարական Վլ. Ախմեթեիլն իր ող-
ջոյնի խօսքին մէջ յոյս կը յայտնէր թէ հայ ազգայնականները իրենց
արժանի տեղը կ'ունենան «Կովկաս» խմբաւորումին մէջ: «Կովկաս»
հայերէն հանդէսի խմբադիրն էր Վիդէն Ծանթ: Պարբերականի խմ-
բադրական աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին
հայ նացիականներ՝ Գ. Դեշտեան, Հ. Արիստակէսեան, Յ. Լոռեան,
Ս. Նահարչեանդեան եւ ուրիշներ: Հայերէն «Կովկաս»ը երկու թիւ
Բարիդի մէջ հրատարակուելէ ետք, խմբադրութիւնը կը փոխադրուի
Պերլին (29):

Հայերէն «Կովկաս»ի մէջ հայ նացիականները կը գովաբանէին
գերմանական Երրորդ Ռայխի նուաճողական քաղաքականութիւնը:
«Կովկասեան Համադաշնակցութեան Անհրաժեշտութիւնը» յօդուա-
ծին մէջ Գ. Դեշտեանը կը գրէր. «Մօտենում է վճռական բախումը,
որի հետեւանքով պիտի խորտակուի խորհրդային բարբարոս կայս-
րութիւնը: Հնարաւոր է, որ մեզ եւ միւս կովկասցիները համար հա-
մեմատարար դիւրին լինի, ինչպէս եւ 1918ին, յայտարարել մեր ան-
կախութիւնը» (30):

Ճիշդ էր որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր յարած «Կովկաս»
խմբաւորումին, սակայն նախապատերազմեան այդ օրերուն մղուող
քարոզչական պայքարին մէջ, անոր քաղաքական ղերբորոշումը հե-
ռու չէր «Կովկաս»ի որդեգրած ուղղութենէն:

Վերոյիշեալ իրողութեան խօսուն փաստերէն մէկը կը մնայ
այն, ինչ «Հայերենիք» շաբաթաթերթը իր 1939 թ.ի Մարտի 28 հա-
մարին մէջ կը գրէր. «Ինչ տեսակ դաշափարական վերաբերում էլ

29. Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 414, եւ էջ 414 ծան. 1: Գ. Լազեան, Նշ-
աշխ., էջ 329:

30. «Կովկաս», Թիւ 1, 1939, էջ 8-9 (տես՝ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ.,
414—415):

ունենան հայ անհատները դէպի Փաշականութիւնը, անոնք, իրրեւ հայ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ պարտաւոր են խուսափել ձարոնի, Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ հանդէպ թշնամական դիրք բռնելէ» (31) :

1938 թ. ի Սեպտեմբերին, Միւնիխի մէջ դոյացած «խախտակ համաձայնագրի» անմիջական տպաւորութեան տակ, Վահան Նաւասարդեան կը դրէր «Աշխարհի Նոր Բաժանումը» (1939 թ.) գիրքը, ուր ան ուղղակի կերպով կասկածի տակ կ'առնէր ռուսական հզօրութեան մասին եղած «առասպելները», եւ կ'եզրակացնէր. «Ստեղծենք Հայաստանը, թո՛ղ թէ բարեկամութեամբ սատանայի հետ» : Իսկ իր հետագայ դրութիւններուն մէջ հեղինակը յոյս կը յայտնէր թէ «զազոտի համաձայնութեամբ» Մեծն Բրիտանիան ու Գերմանիան «միասնաբար կ'արշաւեն Արեւելք, դէպի ռուսական տափաստանները, եւ թէ՛ «արիտախոր դերմաններով» ձեռքով կ'իրականանայ «Հայաստանի ազատագրութիւնը» (32) :

Եւրոպայի քաղաքական երկնակամարը մթաղնիւ սկսած էր այդ օրերուն : Սպառազինում կը նշմարուէր ամէն կողմ : Սովետական Միութիւնն ալ իր կարգին քայլեր կ'առնէր : 1938 թ. ի Մարտի 7-ին ՍՍՀՄ-ի կոմկուսի եւ կառավարական վերին մարմինները կ'որոշէին ազգային զօրամասերը վերակազմաւորել : Ուտի այլ Միութեանական Հանրապետութեանց շարքին, Հայկական ՍՍ Հանրապետութիւնն ալ պիտի վերակազմաւորէր իր ազգային զօրամասերը :

Համաշխարհային լարուածութեան այս շրջանին, երբ Աւրստրիա՝ Անշլուսի շարժումէն ետք դերման Ռայխի մէկ նահանգը դարձած էր, 1939 թ. ի Փետրուարին, Վիեննայի Հայ Երիտասարդական Միութեան հրաւերին ընդառաջելով՝ Դոկտ. Փոլ Ռորպախ դասախօսութիւն մը կու տար նոյն քաղաքին մէջ : Պատահական դասախօսութիւն մը չէր տրուածը, որուն կը հետեւէին բազմաթիւ օտար թղթակիցներ : Բարիդի «Օրաբը» թերթի թղթակիցը այսպէս կ'ամփոփէր Դոկտ. Ռորպախի բանախօսութիւնը, թերթին 1 Փետրուարի համարին մէջ.

«Գերմանական տեսակէտով, Հայաստանի պարագան հաւասար դիժ մը, զուգընթաց մը կը կազմէ Ուքրանիոյ հարցին հետ : Երկու երկիրներն ալ հարուստ են բնական արտադրութիւններով : Ուքրանիոյ մէջ կան հանքածուխ եւ երկաթ. Կովկասի մէջ, այսինքն

31. Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 418 :

32. Նոյնը, էջ 417 : Վ. Նաւասարդեան, Աշխարհի Նոր Բաժանումը (Միւնիխի Ատիթով), Գոսիթէ, 1939, էջ 319 :

Հայկական հողի վրայ կը գտնուին քարիւղ, պղինձ եւ մանկանէջ: Գերմանիա պէտք ունի այս բոլոր արտադրութեանց յաւելնալ մասին՝ կարելոր քանակութեամբ: Այժմէն իսկ, հայերը շատ սերտ մշակութային յարաբերութիւններ ունին Գերմանիոյ հետ: Մնաց որ Եւրոպայի ապաքինումը կամ վերակազմութիւնը կրնայ իրականանալ միայն շարք մը ազգային պետութեանց ստեղծումով, պետութիւններ, որոնց բնական նեցուկը պիտի կազմէ Գերմանիան: Ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան շահ ունի Հայաստանի ազատութեան մէջ՝ որքան գերման ժողովուրդը: Ուքրանացիները ազգակ մը կը կազմեն իրրեւ ամենէն մեծ թիւը, իսկ հայերը՝ անտեսական ամենէն դործօն տարրը Արեւելքի մէջ» (33):

Գահիրէի մէջ դոյացած միջ-կուսակցական համաձայնութեանէն շուրջ տարի մը ետք, Հայկական Պատուիրակութեան Լոնտոնի ներկայացուցիչը՝ Ժիրայր Միտաքեան, յանուն Բարիլի Հայկական Պատուիրակութեան նախագահ Ալ. Պատիսեանի, 16 Մայիսի, 1939 թուակիր յուշագիր մը կը յղէր Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին դործոց նախարար Գերիտմ Նալիֆաքսի: Որպէս լիազօրուած ներկայացուցիչի, Միտաքեան «տեսակէտներ» կը պարզէր Հայաստանի ու Հայ ժողովուրդի ապրած ու ապագայ քաղաքական ճակատադրին մասին:

Ստորեւ՝ յուշագրի բովանդակութիւնը իր ամբողջութեամբ.

«1. Հայկական Պատուիրակութիւնը կը փափաքի ձեզի փոխանցել հայ ժողովուրդի անկեղծ ցանկութիւնը՝ ստեղծելու հայկական անկախ պետութիւն մը, որուն սահմանները պիտի ներգրաւեն Սովետական Հայաստանի հողերը, եւ Թրքահայաստանի այն նահանգները, որոնք Սեւրի դաշնագրով սահմանուած էին հայոց:

«Մենք կ'ենթադրենք թէ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքները, ինչպէս նաեւ քաղաքական ու ռազմագիտական նկատառութիւնները, իրաւունք կու տան մեզի ճանչնալու մեր իրաւունքները ազգային առանձին իրավիճակի մը՝ մեր բնիկ Հայրենիքին սահմաններուն մէջ:

«Անկախ Հայաստան մը պիտի երաշխաւորէ խաղաղութեան պահպանումը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ու պատուար պիտի կենայ որոշ ուժերու ծաւալապաշտական նպատակներուն դէմ:

«2. Յամենայնդէպս, մենք դիտակից ենք թէ տիրող միջազգային կացութիւնը կը ներկայացնէ դժուարութիւններ, որոնք անկարելի կը դարձնեն այժմ այս նպատակին իրականացումը:

«Յամենայնդէպս, մեր ազգային կեանքին մէջ կան այլ իրո-

դուքիւններ, ուր Մեծն Բրիտանիան կրնայ մեծապէս օգտակար հանդիսանալ, ու ես պէտք է ներկայացնեմ, նկատառութեան մէջ իբրև մասնաշատուկ պարագայ, որ Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամութիւնը Թուրքիոյ հետ կը պարզեւէ խողովակ մը, որուն ընդմէջէն հնարաւոր է օգնութիւն հասցնել մեզի:

«Հետեւեալները մեր անմիջական եւ անհրաժեշտ ցանկութիւններն են.

զա. Իմ ժողովուրդիս մօտ կը տիրէ այն համոզումը թէ Ֆրանսացիները շուտով պիտի պարպեն Սուրիան, եւ թէ՛ [անոր] հիւսիսային շրջանները՝ ներառեալ Հալէպը, պիտի յանձնուին Թրքական կառավարութեան: Ալեքսանտրէթի Սանճաքը, օրինակի համար, անմիջական վտանգի տակ է: 60,000 հայեր կը բնակին Հալէպի մէջ, եւ ուրիշ 25,000 ալ՝ Սանճաքի շրջանին մէջ: Թրքական իշխանութեան վերահաստատումը Սուրիոյ վրայ՝ կրնայ պատճառ հանդիսանալ ամբողջ հայ բնակչութեան բնաջնջումին: Ուրեմն՝ շատ անկրթօրէն է ինքիս ֆրանսացիներէն որ զգուշանան որեւէ քայլ առնելէ, որ կրնայ աղիտալի ըլլալ հայոց, նոյնպէս եւ արաբներուն: Փոխընդմարտը, այլ միջոցներ պէտք է գտնուին պաշտպանելու համար Սուրիոյ ոչ-քուրտ բնակչութիւնը (ընդգծումը՝ բնագրին, Զ. Մ.):

զբ. Հեղինակաւոր աղբիւրներէ իմացած ենք թէ, Եւրոպական Պատերազմի մը պարագային՝ եւ ենթադրելով որ Ռուսիա պատերազմող կողմերէն մէկը պիտի ըլլայ, ամբողջ Անդրկովկասը պիտի յանձնուի Թուրքիոյ: Այս գրաւումը կրնայ ժամանակաւոր, կամ՝ մնայուն ընդթ ունենալ. երկու պարագաներուն ալ, սակայն, ան դուռ պիտի բանայ ջարդերու: Աւելին, Թուրքիոյ թափանցումը Կովկասի սահմաններէն ներս վնասակար պիտի ըլլայ բրիտանական շահերուն, աղիտարեւր ըլլալով մէկտեղ տեղացի բնակչութեանց: Պէտք է նշել, ի պաշտպանութիւն վերոյիշեալ դադափարին, թէ ռուսական կառավարութիւնը վերջերս հրամայած է հայկական բանակներուն Սովետական Հայաստանէն հեռացումը: Կը թելադրեմ որ Հայկական Բանակը ոչ միայն պէտք է պահուի Հայաստանի մէջ, հապա եւ պէտք է զինուի յարմար կերպով:

զգ. Կովկասի երկրամասերը հաւասարապէս չեն

բաժնուած երեք Հանրապետութիւններուն՝ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրպէյճանի միջեւ: Հայկական խիտ բնակչութեամբ շրջաններ կցուած են մեր դրացիներուն: Բաւարար հողի պակասը եղած է միակ պատճառարանութիւնը, որ Երեւանի մեր կառավարութիւնը, — Մոսկուայի խօսնակը, — յառաջ կը քէ տարիներէ ի վեր մերժելու համար ներգաղթը բազմաազար Հայերու, որոնք ներկայիս ցրուած են ամբողջ աշխարհի վրայ: Այս կացութիւնը որոշ չափով կարելի է դարձանել, եթէ Մոսկուա Հայաստանի վերադարձնէ 18,000 քա. քմ. [տարածութեամբ] հողամաս:

Ձ. Կովկասեան երեք Հանրապետութիւններու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններն ու համադրօնակցութիւնը ե՛ւ ցանկալի են, ե՛ւ անհրաժեշտ: Մինչեւ 1936 թ.ի սահմանադրութիւնը, այս Հանրապետութիւնները կը կազմէին՝ ինչ որ տարտամօրէն կարելի էր բացատրել, դաշնակցութիւն մը: Յամենայնդէպս, նոր սահմանադրութիւնը շօշափելիօրէն փոխեց այդ կացութիւնը: Մինչ անցեալի մէջ այս երեք փոքր երկիրները կը ներկայացնէին «զնահատելի քանակ» մը՝ ինչ որ տեղական դործունէութեանց առնչուած էր, հիմա, ընդհակառակը, անոնց դիմադրութեան ոյժը նկատելիօրէն նուազած է: Բրիտանական կառավարութեան կողմէ թեթադրութիւն մը՝ Մոսկուայի՝ բարեփոխելու վարչական այս դրութիւնը, կրնայ օգտակար ըլլալ:

Ձ. Կացութիւնը Սովետական Հայաստանի մէջ շատ յուսահատական է: Կերէտլի դործակալները շատ աշխոյժ են Հայաստանի մէջ: Մեծ թիւով մտաւորականներ զնդակահարուած են, շատ մը ուրիշներ աքսորուած են ՍՍՀՄ-ի հեռաւոր շրջանները: Ուրիշներ՝ խճողած են Երեւանի բանտերը: «Մաքրագործումը» Հայաստանի մէջ աւելի մեծ թիւով զոհեր խած է, քան Ռուսիոյ որեւէ այլ տեղի մէջ: Միակ պատճառարանութիւնը, [զոր] Մոսկուան կրնայ ներկայացնել արդարացնելու համար իր արարքները Սովետական Հայաստանի մէջ, այն առարկութիւնն է որ «պուրժուա-սոցալանական» մտայնութիւն մը տակաւին կը զոյստեւէ հայ առաջնորդներուն մօտ: Ստալին անընդհատ

հրահանգած է Երեւանի՝ խզելու բոլոր յարաբերութիւնները սփիւռքի հայ համայնքներուն հետ: Սովետական Հայաստան ոչինչ պէտք է ունենայ այն հայերուն հետ, որոնք կ'ապրին ՍՍՀՄ-ի սահմաններէն դուրս: Արդիւնքը եղած է հետեւեալը. — Մինչև իսկ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մշակութային ու բարեխրական այն կազմակերպութիւնները, որոնք մինչև հիմա եղած էին միակ խողովակները, որոնց ընդմէջէն սովոր էինք լուրեր առնելու, «կտրուած են»: Հազարաւոր ոսկիներ կը թափէին Հայաստանի մէջ՝ երկրին վերակառուցումին համար. որեւէ ձեւի կամ կերպի օգնութիւն՝ մերժուած է հիմա: Գիրքեր, թերթեր, եւլն, հիմա չեն հասնիր այս անկիւնները, ու մինչև իսկ անձնական նամակներ արտօնուած չեն սահմանը անցնելու: Հայկական Պատուիրակութեան Անդամներ կը հաւատան որ իրողութեանց բարեկամական պարզարեւութեամբ մը Մոսկուայի՝ որդեգրելու [համար] աւելի բարեացակամ դիրքորոշում մը Սովետական Հայաստանի հանդէպ, կրնայ բարեբար հետեւանքներ ունենալ:

«Ներկայացնելով ուշադիր կերպով նկատի առնուած՝ իմ ժողովուրդիս ներկայացուցիչներուն վերոյիշեալ տեսակէտները, կը փափաքեմ ինքզինքս դնել ձեր տրամադրութեան տակ այն պարագային, երբ կը ցանկաք [յիշեալ տեսակէտներու] մասին խօսիլ յաւելեալ մանրամասնութեամբ:

«Ես, Տիար,

«Ձեր Հնազանդ ծառան եմ (34),

«Ժ. Մխաբեան» (35)

Վերոյիշեալ յուշադիրը պարունակող անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի թղթածրարին մէջ, 31 Մայիսի թուակիրով կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Կը խորհիմ թէ պէտք է անդիտանաք այս յուշադիրը» (36):

34. Բնագրիմ մէջ՝ I am, Sir, your obedient servant.

35. F. O. 371/23281/E3600.

36. Նոյնը:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նախօրեակին, երբ միջազգային քաղաքական յարաբերութիւններն ու սուր մրցակցութիւնները նորանոր զարգացումներ կ'արձանագրէին, Թուրքիա, օգտադործելով պատեհ առիթը, իրեն կը կցէր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը:

1939 թ.ի Մայիսի 22-ին, եւ ապա՝ 1939 թ.ի Յունիսի 23-ին, յաջորդաբար կը յայտարարուէին Անգլո-Թուրք, եւ Յրանքո-Թուրք փոխադարձ օգնութեան համաձայնութիւնները: Թուրքիա, որ ֆրանսացիներու աջակցութեամբ նախ յաջողած էր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը ուրոյն օրինալիճակով՝ որպէս «Հաթայի պետութիւն» մեկուսացնել, 1939 թ.ի Յունիսի 30-ին, վերջնականօրէն զայն կը կցէր իրեն, Յրանսայի եւ Անգլիոյ բացայայտ օգնութեամբ: 1939 թ.ի Հոկտեմբերի 19-ին կը կնքուէր Անգլո-Յրանքո-Թուրք դաշինքը: Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցուիլը պատճառ կը հանդիսանար 27,000 հայերու այդ շրջանէն արտագաղթելուն, որոնց 15,000-ը Սանճաքէն կը հեռանար 1939 թ.ի Յունիսի առաջին երկու շաբաթներու ընթացքին, Ֆրանսական զօրքերու՝ Ալեքսանտրէթէն հեռանալէն առաջ: Հայ նոր դաղթականներ կ'ապաստանէին Սուրիա եւ Լիբանան:

Եւրոպան կ'եռեւեփէր նոր տաղնապներով, որոնք համաշխարհային նոր բռնկումի մը բոլոր նախատուեալները կը ստեղծէին: 1939 թ.ի Մարտին, Հիթլեր կը դրաւէր ամբողջ Զեխտսլովաքիան, ու Լեթոնանիայէն կը յափշտակէր Մեմելը: Նոյն թ.ի Ապրիլին, Մուսոլինի կը դրաւէր Ալպանիան: 1939 թ.ի դարնան, Յրանքո ձեռք կը դնէր Մարտիտի վրայ: Ապա՝ Հիթլեր կ'արժարձէր Տանցիկէ հարցը, պահանջելով որ քաղաքը միանայ Երրորդ Ռայխին: Ապա՝ Հիթլեր Լեհաստանէն անցք մը կը պահանջէր, Տանցիկը Արեւելեան Փրուսիոյ միացնելու համար: Կացութիւնը առաւելագոյնս կը բարդանար, երբ Հիթլեր կը ծրագրէր Լեհաստանի դէմ նացի արշաւաքը: Օպիրսայցապուրկի մէջ, ուր հաւաքուած էին դերման բարձրատիճան սպաները, որոնց շարքին՝ Ֆոն Պրաուխիշ, Ֆոն Լեպ, Կէօրլենկ եւ Քայթլը, 1939 թ.ի Օգոստոսի 22ին, Հիթլեր կը հրահանգէր անխնայ կոտորել Լեհերը, աւելցնելով թէ «ո՞ր կը յիշէ այսօր հայոց բնաջնջումը» (37): Յաջորդ օր կը կնքուէր գերման-սովետ ոչ-նախարարականի դաշինքը: 1939 թ.ի Սեպտեմբերի 1-ին նացի Գերմանիոյ՝ Լեհաստանի դէմ սկսած արշաւանքով, կը բռնկէր Համաշխարհային Բ. Պատերազմը:

37. Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief Council for Prosecution of Axis Criminality, Washington D. C., 1946, Vol. VII, p. 753. «The New York Times», November 24, 1945, p. 7.

**POLITICAL DEVELOPMENTS IN THE ARMENIAN
DIASPORA PRIOR TO WORLD WAR II (1933-1939)**

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

A Foreign Office confidential report in 1934 from Canon Douglas «explained that the Soviet Government was adopting for political reasons an extremely generous policy towards the Armenian Christians in Erivan»... The Foreign Office comment added: «The Germans are also paying much attention to the Armenians everywhere, and a voluminous literature has sprung up which seeks to prove that the Armenians are the natural kins of the Teuton and therefore a natural stepping-stone to the East. I suppose the Soviets have also noticed this literature».

This study starts with the above remarks and continues to discuss in an objective manner the political developments in the Armenian Diaspora. The «Prometheus» anti-communist pact of 1934, the foundation of Karekin Njtech's **tseghagron** (devotees of the race) movement, its admiration of National Socialist Germany, the establishment of the Armeno-Georgian Union in 1936, the Stalinist-Beria purges in Soviet Armenia and its effect in the Diaspora, the Armenian Nationalist Union and its links with **The Caucasian Quarterly** and Berlin, the Dashnak-Ramgavar secret agreement of 1938 and the Armenian memorandum to the United Kingdom are discussed in detail.